

BEELDVORMING, TAAL EN WERKELIJKHEID

HET WOORD IS EEN MACHTIG HEERSER

HEDDA MARIA POST

Een jongen in een tuigje, vastgeketend aan de muur. Een duidelijker voorbeeld van beeldvorming dan de zaak van de jonge Brandon is er nauwelijks. Het beeld van de aan een muur geketende jongen werd, met verontrustende getuigenissen van een begeleidster, in januari 2011 de wereld ingezonden door de media. De verontwaardiging in Nederland was groot en hartverwarmend. Er kwam een Kamerdebat, de staatssecretaris toog naar de instelling, men beloofde beterschap.

Hartverwarmend? Natuurlijk roept een dergelijk beeld emoties op. Een beeld geeft expliciete informatie over een gebeurtenis of feit. Dit beeld van Brandon en de informatie eromheen leken erop gericht om mensen met hun emoties te laten oordelen. En er werd dan ook volop geopinieerd en met vingers gewezen. Op internet vlogen de meningen over en weer en brandden de discussies los. Laten we wel zijn, de meeste dingen kunnen altijd beter, maar te oordelen naar wat er allemaal eerder in Brandon aan tijd, moeite en geld was geïnvesteerd, lijkt het niet erg waarschijnlijk dat de hulpverlening zich er in deze casus met een jantje-van-leiden had afgemaakt, of erger, onverschillig of sadistisch te werk was gegaan. Integendeel. Maar de toon was gezet. Met het bespelen van emoties bereikt men veel.

James Sharpe, Kamerlid van de PVV, werd in november 2010 door de media beschreven als een boef en een

schurk, de politiek onwaardig, dus zei hij de politiek vaarwel. Twee maanden later zond de televisie een interview uit met Sharpe. Daaruit kwam het beeld naar voren van een integer zakenman en bovendien van een aardige vader en echtgenoot. Wat er aan de hand is? De kijker en lezer hebben geen idee over het hoe, wat en waarom.

De werkelijkheid liegen

Dat beelden het beeld vormen dat de mens van de werkelijkheid heeft, is eigenlijk de definitie van beeldvorming. Je kunt je afvragen in hoeverre beelden en de werkelijkheid die ze verbeelden, overeenkomen voordat de kijker interpreteert en er zijn eigen beeld van maakt. Beelden geven de indruk van een-op-eenrelatie. Maar beelden kunnen ook een werkelijkheid liegen. Ze scheppen een denkbeeldige werkelijkheid die deel gaat uitmaken van het gangbare wereldbeeld. Wat te denken van de digitale >

beeldbewerking? De prachtige vrouwen die reclame maken voor crèmes die suggereren dat je honderd kunt worden zonder rimpels. De ranke meisjes die gekleed zijn in kleertjes die de indruk moeten wekken dat iedere vrouw die zich daarin hult onweerstaanbaar is. Al die gemanipuleerde vrouwenbeelden: de huid van het model wordt egaal gemaakt, het lichaam slanker en langer, het gezicht symmetrischer en de ogen sprekender dan ze in het echt zijn. Beelden waaraan de gemiddelde vrouw zich niet kan spiegelen maar die bereikbaarheid van schoonheid liegen. De cosmetische industrie en chirurgie varen er wel bij en vrouwen voelen zich tekortschieten in plaats van bedrogen.

Woorden zijn machtig

Beeldvorming is plastisch en veelvormig. Van buitenaf worden door media in woord en beeld nieuws en verhalen op een bepaalde manier gebracht. De ontvanger vormt zijn eigen beeld en creëert een eigen visie op dat nieuws en die verhalen.

Beeldvorming gaat vaak letterlijk via het beeld, maar vaker geschiedt beeldvorming door beelden *en* woorden. Woorden die beelden begeleiden en duiden, hebben een grote en vaak bijzondere impact. Denk aan de bekende pijp van Magritte met het onderschrift *Ceci n'est pas une pipe*.

Dat bij beeldvorming beelden belangrijk zijn, is duidelijk, maar we moeten de taal niet onderschatten. Woorden en taal, zonder beelden in de zin van plaatjes, zijn instrument bij uitstek om beelden op te roepen, visies te ontplooiën, meningen op te dringen en standpunten te beïnvloeden. Woorden die informeren, woorden in kranten, op internet, in boeken, ze zijn zonder plaatjes in staat allerlei plaatjes op te roepen. Ook woorden alleen roepen beelden op, en emoties. Een kind aan wie een sprookje wordt voorgelezen, hoort niet alleen de woorden maar ziet het verhaal als een film aan zich voorbij glijden.

Lang geleden, in de begintijd van de Atheense democratie, gaf de sofist Gorgias (480-380 v.C.) al les in het gebruik van de macht van het woord. Hij is een van de grondleggers van de retorica, de kunst van het overreden. Zijn visie was dat men de macht van het woord niet slechts moet toeschrijven aan rationele argumentatie. Met het oproepen en bespelen van emoties bereikt men misschien veel meer. 'Het woord is een machtig heerser', schrijft hij. 'Met een heel klein en onzichtbaar lichaam verricht het de meest goddelijke daden: want het heeft de macht angst te stoppen, smart te stillen, blijdschap te wekken en medelijden te verdiepen.' Plato schrijft in zijn dialoog *Theaetetus*: 'De arts brengt verandering teweeg door drankjes, de sofist door het woord.'

De retorica van het sofisme was toegesneden op beeldvorming, maar ook op manipulatie van meningen. De sofisten waren relativisten. De visie van de sofisten was

het antwoord op de door Plato gevolgde leer die het inzicht in het ware boven de zintuiglijke werkelijkheid plaatst. Sofisten gingen ervan uit dat de axioma's die volgens de wetenschap absoluut waren en principes die volgens de traditie als natuurlijk golden, terug te voeren zijn op overtuiging en conventie. Daarom besteedden ze veel aandacht aan logica en discussievaardigheden, want ze wisten dat dit instrumenten waren om invloed te verwerven en om invloed uit te oefenen. De scherpzinnige, in retorica geschoolde mannen konden ieder willekeurig standpunt, maar ook het tegendeel ervan, verdedigen en aannemelijk maken. Volgens de Griekstalige biograaf Diogenes Laërtius was de sofist Protagoras de eerste die het principe formuleerde dat iedere zaak twee kanten heeft, en dat elk van beide kanten met argumenten kan worden onderbouwd.

In onze tijd is het debat over de financiering van het onderwijs een prachtig voorbeeld van twee kanten van eenzelfde zaak. De standpunten van de regering en onderwijsinstututen staan lijnrecht tegenover elkaar. Uitgaand van dezelfde wetten en maatregelen zegt de ene partij dat het onderwijs er geld bij moet krijgen en de andere dat er juist op moet worden bezuinigd.

Plato bestreed het relativisme van de sofisten. Hij ging uit van een vaststaande, universele waarheid. Humanisten zijn sceptisch en geloven niet in dé waarheid zoals Plato die voorstelde, zij volgen het relativisme van de sofisten, van bijvoorbeeld Protagoras, die in Plato's *Theaetetus* spreekt van de menselijke maat: 'De mens is maat van alle dingen. Van de dingen die zijn wat ze zijn en van de dingen die niet zijn wat ze niet zijn.'

Paardheid

Plato's dialoog *Cratylus* is gewijd aan de relatie tussen taal en de werkelijkheid. Cratylus, de hoofdpersoon in deze dialoog, vraagt aan zijn gesprekspartner Hermogenes: 'Berusten de namen voor de dingen alleen op afspraak en overeenkomst, of komen de namen op grond van de natuur der dingen aan de dingen toe?' Is er – met andere woorden – juistheid of onjuistheid, waarheid of onwaarheid in het gebruik van namen voor dingen? Plato had geen speciaal woord voor het zelfstandig naamwoord, alles was voor hem *onoma*, 'naam'. De gesprekspartner van Cratylus, de sofist Hermogenes, volgt het idee dat de namen op conventie berusten, dat de verbinding tussen naam en de zaak die benoemd wordt, berust op afspraak. Er bestaat zijns inziens dus geen idee of vorm als prototype van een woord (naam) die alleen met de ratio onmiddellijk inzichtelijk wordt. Plato postuleerde *vormen, ideeën*, een soort archetypes die eeuwig en onveranderlijk en gelijk aan zichzelf zijn, en het waren in zijn visie deze vormen waarin het woord, de naam, verankerd is. Volgens Plato hebben bijvoorbeeld alle individuele paarden deel aan de idee/vorm paard. Maar volgens zijn tegenstanders bestaat er geen vorm of

Ceci n'est pas une pipe.

idee paard, is er geen *paardheid*. Wel kan de term 'paard' zowel verwijzen naar alle paarden in hun 'paard-zijn', als ook naar een individueel paard.

We kunnen denken en spreken in categorieën en abstracties, in theorieën, maar we kunnen ook heel gedetailleerd en in het hier en nu spreken en zaken met nuance benaderen en subjectief benoemen. We benoemen het specifieke maar moeten daarvoor de categorie, de *species* kennen, want zaken benoemen is één ding, een ander ding is de betekenis die zaken hebben. *Nominantur singularia sed universalia significantur* (de bijzonderheden worden benoemd, categorieën worden bedoeld) is een oud inzicht.

Het verband tussen woorden en datgene waarnaar ze verwijzen, berust op afspraken. Woorden en dingen moeten niet verward worden. Woorden vallen niet samen met de dingen waarnaar ze verwijzen. Volgens de Franse historicus en filosoof Michel Foucault bevinden wij ons 'in de ruimte tussen de woorden en de dingen'. In deze ruimte kan interpretatie plaatsvinden en in deze ruimte kunnen de beelden ontstaan, omdat de woorden voor de dingen op conventies berusten. En conventies zijn rekbaar, kunnen gehouden, overtreden, veranderd of variabel geïnterpreteerd worden. Het zelfstandig naamwoord 'dood' bijvoorbeeld is toch een begrip, een fenomeen zelfs, dat – helaas – voor iedereen absoluut duidelijk is. Toch zijn er maar weinig filosofen die niet geworsteld hebben met het begrip dood, en eenieder gaf het een andere invulling:

'De dood is de mogelijkheid van de onmogelijkheid' (wie bang is voor de dood heeft het leven verloren, Heidegger) of 'De dood is de onmogelijkheid van de mogelijkheid' (de dood is iets wat zich niet laat voorstellen, voorspellen of kennen, Levinas). De zwarte schaduw van de dood, de engel des dood, dood als afwezigheid van leven, of de *dusty death* van Shakespeare, iedereen begrijpt het.

Context

De betekenis van een woord of een zin of een gebeurtenis is altijd contextafhankelijk, zowel van de empirische, van de ideologische als van de talige context. 'Er staat een boom voor het huis' kan als uitspraak waar zijn, maar kan net zo goed onwaar zijn, afhankelijk van welk huis er wordt bedoeld. Met de categorieën komen we er niet, als er al een boom voor het huis staat, zegt dit nog niet alles. Is het een eik, een beuk of een den? Is hij kaal of groen, oud of jong, groot of klein? 'Er staat een oude beuk met prachtig gevormde takken voor het huis', kan de een zeggen, terwijl een ander dezelfde boom betitelt als 'een overjarige, scheve dus gevaarlijke beuk die het licht wegneemt voor het huis'. En voor welk huis dan? Dezelfde 'werkelijkheid' kan op verschillende manieren ervaren en beschreven worden.

En toch begrijpen we elkaar doorgaans prima, want een tekst is ingebed in maatschappelijke structuren, en maatschappelijke structuren bepalen mede de betekenissen van een tekst. Taal en cultuur zijn kaders waarin >

teksten tot stand komen. Ze zijn ook de bril waardoorheen teksten gelezen worden en zijn vaak doorslaggevend voor interpretatie. Een tekst imiteert, reproduceert, reduceert en induceert een werkelijkheid. De infrastructuur van teksten wordt gevormd door taal. De visie dat 'de werkelijkheid' een kant-en-klaar gegeven is met een in zichzelf duidelijke structuur onafhankelijk van onze kennis en onafhankelijk van de bemiddeling door taal, is een visie die op zijn minst omstreden is. Natuurlijk levert de werkelijkheid gegevens en evidentie in empirie, maar ook dan is het de mens die de gegevens classificeert, interpreteert en verwoordt. Als individu schept de mens orde in de chaos, waarbij hij teruggrijpt op al bestaande, collectief geaccepteerde systemen van orde en waarde.

De wereld en de werkelijkheid zijn bespreekbaar en beschrijfbaar omdat er taal bestaat. Zoals de filosoof Martin Heidegger zegt, is de taal het huis van het zijn. Taal heeft betekenis en geeft betekenis en is als instrument cultuur- en tijdgebonden. We maken en verbeelden onze werkelijkheid via taal. Ieder mens schept steeds opnieuw zijn eigen beeld van de werkelijkheid met taal, maar kan met die taal ook het werkelijkheidsbeeld van en over een ander maken, beïnvloeden. Teksten worden zowel gemaakt als geïnterpreteerd binnen een cultureel kader. Woorden en teksten krijgen betekenis in en door een context. Een uitspraak als 'Henk en Ingrid gaan niet naar de Mattheus in Naarden' is alleen begrijpelijk binnen onze politieke constellatie.

In een religieus vertoog heeft god een andere betekenis dan in een wetenschappelijk vertoog. Verandering van context heeft invloed op ons oordeel. Bij verschillende mensen roept de naam Job Cohen verschillende associaties op. In een ethisch vertoog heeft terrorisme een andere lading dan in een politiek vertoog. Ideologieën, stelsels die opvattingen bieden over wat de werkelijkheid is of zou moeten zijn, beïnvloeden wat er gezegd wordt en hoe het gezegd wordt. Neem de verzuchting van Adri Duivesteyn, wethouder van Almere: 'Er zijn twee verschillende manieren van politiekbedrijven ontstaan. Aan de ene kant een manier waarin de schoonheid van de rede tot uitdrukking komt en waarin een onopgelegde plicht tot argumentatie leidt tot het overbruggen van ideologische tegenstellingen. Terwijl aan de andere kant zonder enige schroom wordt gekozen voor keiharde polarisatie. De PVV heeft het debat gereduceerd tot het enkelvoudig zenden van boodschappen.'

Ook de taal zelf is een context. Wanneer we uit verschillende talige contexten komen en dezelfde werkelijkheid willen verstaan kan dat tot moeilijkheden leiden. *Traduttore traditore* zeggen de Italianen, naar het Latijnse gezegde *omnis traductor traditor*, 'Iedere vertaler is een verrader'. Iedere vertaling is een vervalsing van het origineel vanwege dubbele grammaticale betekenissen, ambigüiteiten of verschillende connotaties die nooit vermeden kunnen worden. Verschillende talen leveren verschil-

lende beelden. Als een Spanjaard zegt: 'Voy a pensar en tu madre', dan roept dit een ander beeld op dan wanneer een Nederlander zegt: 'Ik denk aan je moeder'. De zinnen betekenen letterlijk hetzelfde, maar in het Spaans is het een grove belediging.

Metaforen

Stijlfiguren zijn een methode om met taal beelden van een werkelijkheid te beïnvloeden. Dit gebeurt onder andere door het gebruik van metaforen, vergelijkingen, generaliseren en stereotyperingen.

Metaforen kunnen visie en waardering sturen. Denk bijvoorbeeld aan het verschil in voorstelling van het leven als reis, het leven als ontdekkingstocht of het leven als voorbereiding op een hiernamaals. De ontvanger interpreteert een tekst over liefde anders wanneer als metafoor voor liefde een reis wordt gebruikt in plaats van oorlog.

De Griekse wijsgeer Philo van Alexandrië maakte in zijn allegorische exegese van het Bijbelboek Genesis de man Adam symbool voor de ratio/het inzicht en de vrouw Eva symbool voor de zintuiglijkheid/lichamelijkheid. Via de kerkvader Augustinus zijn deze metaforen in het Westen gemeengoed geworden. Dit beeld, vrouwen zijn emotioneel en mannen zijn rationeel, is nu nog, ook los van teksten, in het bewustzijn van mensen ingebeiteld.

We kunnen een tekst *framen* en de boodschap manipuleren door de woorden te kaderen. Als we het over asielzoekers hebben in het kader van vluchtelingenproblematiek, stellen we de asielzoekers in een bepaald licht. Ze worden anders belicht wanneer we over hen spreken in het kader van gelukszoekers. Dit kaderen heeft effect omdat het ook gebruikmaakt van stereotypering en generalisering.

Manipuleren

Een tekst kan ook manipuleren door te liegen. *Mundus vult decipi, ergo decipiatur*, de wereld wil bedrogen worden, dus laat haar bedrogen worden. Hoewel we ook een spreekwoord hebben dat zegt 'liegen dat het gedrukt staat', hechten mensen over het algemeen toch veel geloof aan wat in kranten en tijdschriften geschreven wordt.

En het is niet het voorval of de gebeurtenis zelf die wordt waargenomen, maar het is de mediale enscenering die de duiding van de gebeurtenis beïnvloedt en stuurt.

De Franse activiste en filosofe Simone Weil sprak in de jaren dertig van de vorige eeuw schande van de dagbladen 'waarvan iedereen weet dat geen enkele medewerker er zou kunnen werken wanneer hij niet ermee instemde de waarheid bewust geweld aan te doen. Mensen weten dat kranten zowel leugens als waarheid bevatten, maar verdelen leugen en waarheid naar eigen inzicht en dat veroorzaakt dwalingen.'

Weil spreekt over de waarheid geweld aandoen, over bewuste misleiding. Misleiding kan ook tegen wil en dank. Vijf jaar lang was Joris Luyendijk correspondent voor de Arabische wereld. Hij vertelt dat er een kloof gaapt tussen

**De wereld is groot genoeg
om allemaal
ongelijk
te kunnen hebben.**

Arno Schmidt

wat hij als correspondent met eigen ogen zag, en wat hij daarvan kon laten zien op radio, tv en in de krant. Woodward en Bernstein, de journalisten van het Watergate-schandaal waarschuwen dat het journalistieke handwerk niet het onderspit mag delven in de jacht naar nieuws en effectbejag door middel van suggererende, smeùige uitspraken en vette koppen, zoals maar al te vaak gebeurt. We leven met elkaar, we spreken met elkaar, we luisteren naar elkaar, we schrijven met elkaar, we mailen, filmen, chatten en we begrijpen elkaar. We delen een wereld, een taal, een context; we vertellen elkaar onze verhalen. Verhalen zijn een instrument om orde te scheppen in chaos, om betekenisloze voorvallen zin te geven, om onszelf op de kaart te zetten. We scheppen een eigen werkelijkheid door beeldende taal en vormen onze identiteit en imago door verhalen. Niemand heeft een identiteit die niet narratief geconstrueerd is. 'De verschillende rollen die we spelen in het leven, vormen de verhalen die het weefsel zijn van onze identiteit', zegt de filosoof Paul Ricœur. Tegenwoordig bestaat een grote groep mensen meer dankzij beelden en verhalen die ze op internet gezet hebben dan bij de gratie van hun fysieke lichaam. Taal en woorden vormen de mens en de wereld van de mens. Vele werelden. Deze werelden zijn niet wat ze zijn, ze zijn wat ze zijn in interpretatie. We kunnen niet zonder woorden, niet zonder taal. Beelden zijn het intermediair tussen onze ervaring en het 'zijn' en het gezien worden. Waar zouden we zijn zonder beeldvorming?

VERDER LEZEN

- Simone Weil, 'L'Enracinement', in: **Oeuvres**. Gallimard 2000.
- Wouter van Gils, **Realiteit en illusie als schijnvertoning**. SUN 1986.
- Joris Luyendijk, **Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten**. Podium 2006.
- Plato, **Cratylus**, 385a - 427d.
- Plato, **Theaetetus**, 394, 396.
- Diogenes Laërtius, **Leven en Leer van beroemde filosofen**. Vertaling Rein Ferwerda, Damon 2008.
- Gorgias, **Het woord is een machtig heerser**. Vertaling Vincent Hunnink, Historische Uitgeverij 1996.
- C. Mondésert, **Legum Allegoriae, Les oeuvres de Philon d'Alexandrie I**, Editions du Cerf 1961.
- Martin Heidegger, **Brief über den »Humanismus«**. Francke 1947.
- P. Ricœur, 'Life in the Quest of Narrative'. In: D. Wood (red.), **On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation**. Routledge 1991.
- Arno Schmidt, **Die Schule der Atheisten. Novellen=Comödie in 6 Aufzügen**. Fischer 1972.
- Adri Duivesteijn in 'Opinie en Debat', **de Volkskrant**, 22 februari 2011.
- Simon Critchley, **Over mijn lijk**, Scriptum 2011.